

ORIGINAL ARTICLE

Studying the process and circumstances of spreading Shiism in Fars during the Safavid period

Sasan Tahmasbi^{1*}, Sayyed Saheb Barzin²

1. Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Correspondence:

Sasan Tahmasbi

Email: sasantahmasbi@pnu.ac.ir

Received: 27 Jul 2024

Accepted: 05 Oct 2024

How to cite

Tahmasbi, S. & Barzin, S.S. (2025). Studying the process and circumstances of spreading Shiism in Fars during the Safavid period. *Iran Local Histories*, 13(2), 1-10. (DOI: [10.30473/lhst.2025.71850.2928](https://doi.org/10.30473/lhst.2025.71850.2928))

ABSTRACT

The historical province of Fars was considered as one of the centers of Sunnis before the establishment of the Safavid government, and most of its people were Sunni Shafii but during the Safavid era, Shiism overcame Sunnism in that region, and only in some parts of the southern part of the current province of Fars and the coasts and islands of the Persian Gulf, Sunnis kept their religion. Having used historical-descriptive method, the paper is going to answer the question of how was the process of the expansion of Shiism in Fars during the Safavid era and what tools and strategies did the Safavid government use to promote Shiism. Research findings show that the conversion of Fars people to Shiism was gradual and combined with Taqiya (precautionary dissimulation). Shah Ismail I mainly resorted to negative and violent methods, but Shah Tahmasp took more advantage of positive and encouraging methods and consolidated the position of Shiism in Fars. However the events of the reign of Shah Ismail II and Shah Muhammad Khudabanda showed that a large part of the people of Fars have not yet been converted to Shiism, or that their conversion was not reliable. When Shah Abbas I took over, the situation changed in favor of Shiism, and until the end of the Safavid period, it experienced an expanding process, and if the Safavid government had continued a little longer, it was most likely that at least in the current Fars province, Sunnism gave way to Shiism.

KEYWORDS

Safavids, Fars province, Conversion.

Extended Abstract

Studying the process and circumstances of spreading Shiism in Fars during the Safavid period

Extended Abstract

Introduction

The historical province of Fars has always been one of the most important provinces of Iran and has played a decisive role in Iranian history politically and culturally. This province which was considered one of the main centers of Zoroastrianism during the Sasanian period, was the last refuge of this religion in the first Islamic centuries. Eventually, Islam overcame Zoroastrianism, and various Islamic sects, including Shiism gained followers in Fars, but until the rise of the Safavid state, Sunnis especially the Shafi'is were in the majority. The process of spreading Shiism in Fars during the Safavid period began with the conquest of the province by Shah Ismail I and continued until the fall of the Safavid government.

Theoretical foundations

This paper is going to study the process and circumstances of spreading Shiism in the historical province of Fars. So far, numerous studies have been conducted on the religious developments in the province of Fars, and some have also examined the history of Shiism. Suliman (1395 SH/ 2016 AD) has examined the history of the presence of Shias in Fars from the first century AH to the end of the Al-Inju rule (754-725 AH). Firouz Mahjori and Zahra Aydi Pour (1395 SH/ 2016 AD) Shia themes and concepts in the wooden inscriptions of this province from the fourth to the thirteenth century AH have been studied. Although these studies have addressed some aspects of this issue, many questions remain unanswered. Therefore, this study examines the process and challenges of spreading Shiism this religion during the Safavid era, looking at the history of Shiism in the historical province of Fars.

Research method

Having used historical-descriptive method, the paper is going to answer the main question that how was the process of spreading Shiism in Fars during the Safavid and what tools and strategies did the Safavid government use to promote Shiism in that province and what problems and challenges did it face. To answer this question, first the religious atmosphere in Fars on the eve of the Safavid state will be examined and then, by using historical texts, literary works, and other documents and evidence, the Safavid government's efforts to change the religion of the people of this state are examined.

Research findings show that the Safavid government's policy for spreading Shiism in the Fars province during the reign of each Shah of this dynasty was different, depending on the political conditions and their level of attention to religious issues, and each Shah used specific strategies. Shah Ismail I (reigned: 907-930 AH/1501-1524 AD) mainly resorted to a policy of coercion and pressure, the most important result of which was the Sunnis turning to Taqiya (precautionary dissimulation) and the departure of some Sunni scholars from Iran. In addition, by persuading Sunni scholars and the great family to accept Shiism, Shah Ismail I caused some people in the Fars province to change their religion and accept Shiism. During the reign of Shah Tahmasp (930-984 AH/ 1542- 1576 AD), due to the consolidation of the Safavid government's position, the religious policies of this government in Fars changed somewhat, and in addition to the mostly negative policies of Shah Ismail's period, positive policies and propaganda and cultural programs were used to a greater extent. Shah Tahmasp tried to persuade the great families and Sunni clerics to accept Shiism and used the Imamzadas as a base for the propagation of Shiism. The Syiids of Fars, some of whom had been Shia before the Safavids came to the aid of the Safavid government and along with the Madahs and Tabarais helped to spread Shiism. However, due to the dominance of the kings of Lar and the Portuguese over southern Fars, the policy of expanding Shiism in these regions did not make much progress. During the reigns of Shah Ismail II (984-985 AH/ 1576-1578) and Shah Muhammad Khudabanda (985-995 AH/1578-1588AD), the process of expanding Shiism in Fars was disrupted because Shah Ismail II did not take any steps to support Shiism and, due to some of her actions, was accused of intending to revive Sunnism. Shah Muhammad Khudabanda did not pursue the policies of her predecessor, but he was so preoccupied with internal issues and attacks by the Uzbeks and Ottomans that he did not have the opportunity to promote Shiism. The rebellion of Mulla Hidayat Allah Arandi in Kuhgiluya showed that at the time of Shah Abbas I's accession to power (reign: 995-1038 AH/1588-1629AD), a large number of people in the province of Fars had retained the Sunni religion. During the reign of Shah Abbas I, conditions changed in favor of Shiism, and he by making extensive use of economic incentives and cultural propaganda, paved the way for the eventual victory of Shiism. The overthrow of the local rulers of Lar and the expulsion of the Portuguese from Hormuz played an important role in the spreading Shiism in southern Fars, as it consolidated the position of the Safavid state in those areas. Thus, by the end of the reign of Shah Abbas I, Sunnis maintained their religion only in some southern regions of that province. However, the propagandistic activities of local officials and Shia clerics to convert them continued, but the Afghan invasion and the fall of the Safavids stopped this process, leading to the survival of Sunnism in southern Fars.

Conclusion

The process of Shiism's spread in the historical province of Fars followed a pattern that prevailed in other parts of the country. According to this pattern, in the early years of this rule, the Safavid Shahs mainly used negative strategies and mainly turned to exerting pressure on the Sunnis, but over time, the contribution of cultural and economic factors in the spread of Shiism increased. It is noteworthy that after Shah Abbas I, the Fars rulers and local clerics played a more prominent role in the spreading Shiism, and it seems that the successors of Shah Abbas I no longer paid much attention to this issue.

KEY WORDS

Safavids, Fars province, Conversion.

«مقاله پژوهشی»

بررسی روند و چگونگی گسترش تشیع در ایالت فارس در دوره صفوی

ساسان طهماسبی^{۱*}، سید صاحب برزین^۲

چکیده

ایالت تاریخی فارس تا پیش از تشکیل دولت صفویه، یکی از پایگاه‌های اهل سنت به شمار می‌رفت و اغلب مردم آنجا بر مذهب شافعی بودند، ولی در دوره صفویه، تشیع در آن منطقه نیز گسترش یافت و اهل سنت صرفاً در بخش‌هایی از جنوب استان کنونی فارس و سواحل و جزایر خلیج فارس، مذهب خود را حفظ کردند. این پژوهش به روش تاریخی، درصدد پاسخگویی به این پرسش است که فرایند گسترش تشیع در فارس دوره صفوی چگونه بود و دولت صفوی برای ترویج تشیع در آن منطقه، از چه ابزارها و راهکارهایی بهره گرفت. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که روند گرایش مردم فارس به تشیع، تدریجی و توأم با تقيه بود و شاه اسماعیل اول عمدتاً به روش‌های سلبی متوسل شد، اما شاه طهماسب از روش‌های ایجابی و تشویقی و فرهنگی بهره بیشتری گرفت و موقعیت تشیع را در فارس تحکیم کرد. با وجود این، وقایع دوره شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدابنده نشان داد که هنوز بخش بزرگی از مردم فارس بر مذهب اهل سنت باقی مانده بودند یا تغییر کیش آن‌ها قابل اعتماد نبود. با روی کار آمدن شاه عباس اول و تحکیم موقعیت سیاسی دولت صفوی در جنوب ایالت فارس و تا پایان دوره صفوی، تشیع روندی رو به گسترش را تجربه کرد. همچنین بررسی‌ها نشان داد گسترش تشیع در فارس به صورت یکباره و فراگیر صورت نگرفت. گرچه در دوره اسماعیل اول، اقدامات الزامی بر برنامه‌های ترویجی غلبه داشت ولی در دوره دیگر سلاطین صفویه، اقدامات فرهنگی و ترویجی، ایجاد مشوق‌های اقتصادی و انگیزه‌های اجتماعی، نقش مهمی در گسترش تشیع در این ایالت در دوره صفویه داشت.

واژه‌های کلیدی

صفویه، ایالت فارس، تشیع، تغییر مذهب.

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

نویسنده مسئول:

ساسان طهماسبی

رایانامه: sasantahmasbi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴

استناد به این مقاله:

طهماسبی، ساسان و برزین، سید صاحب (۱۴۰۴). بررسی روند و چگونگی گسترش تشیع در ایالت فارس در دوره صفوی. فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۳(۲)، ۱-۱۰.

(DOI:10.30473/lhst.2025.71850.2928)

— مقدمه

ایالت تاریخی فارس علاوه بر استان کنونی فارس، بخش بزرگی از سواحل خلیج فارس را که اکنون در محدوده استان هرمزگان و بوشهر قرار دارند و استان کنونی کهگیلویه و بویراحمد و بخش‌هایی از استان چهارمحال و بختیاری و شرق خوزستان را دربر می‌گرفت. در این گستره وسیع، دین زرتشت تا قرن چهارم، در مقابل دین اسلام مقاومت کرد و با گسترش دین اسلام، فرقه‌های مختلفی فعالیت می‌کردند و پیروانی داشتند. در آستانه تشکیل حکومت صفوی، مذهب شافعی در فارس غلبه داشت، اما دولت صفویه در فارس نیز مانند سایر نقاط ایران اقداماتی انجام داد و در قیاس با روند گسترش دین اسلام در قرون نخستین اسلامی، در دوره صفوی، تشیع با سرعت بیشتری در فارس گسترش یافت. اما مذهب تسنن در فارس به حیات خود ادامه داد.

در مورد پیشینه تشیع در فارس، تاکنون دو پژوهش انجام شده است:

۱. فیروز مهجور و زهرا عیدی‌پور (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی مستند پیشینه تشیع در استان فارس براساس کتیبه‌های آثار چوبی دوران اسلامی»، مضامین و مفاهیم شیعه را در کتیبه‌های چوبی استان فارس از قرن چهارم تا سیزدهم هجری بررسی کرده‌اند.
۲. سلیمان حیدری (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی چگونگی ورود و گسترش تشیع در فارس از آغاز تا پایان حکومت آل اینجو»، پیشینه حضور شیعیان در فارس را از قرن اول هجری تا اواسط قرن هشتم مورد بررسی قرار داده است.

این پژوهش‌ها به فرایند و چگونگی گسترش تشیع در ایالت تاریخی فارس در دوره صفوی توجه نکرده‌اند. بنابراین، این پژوهش بر آن است تا با نگاهی به پیشینه مذهبی ایالت فارس، سهم پادشاهان صفوی را در گسترش تشیع در آن ایالت مورد ارزیابی قرار دهد و سرانجام، به این پرسش پاسخ دهد که چرا مذهب تسنن در جنوب فارس و سواحل خلیج فارس به حیات خود ادامه داد. به‌علاوه، تأثیر قشریندی اجتماعی و تقیه بر گسترش تشیع نیز مورد ارزیابی قرار می‌گیرد تا مشخص شود چه کسانی اقبال بیشتری به تشیع داشتند و فرایند گروش به کیش جدید، با چه رویه‌ای انجام می‌شد و چه ماهیتی داشت.

— جغرافیای مذهبی فارس پیش از صفویه

ایالت فارس یکی از آخرین پایگاه‌های دین زرتشت در ایران بود و تا قرن چهارم هجری، تعداد زیادی از آتشگاه‌های آنجا فعال بودند (اصطخری، ۱۳۷۳، ص ۱۰۴؛ جیهانی، ۱۳۶۸، ص ۱۱۲). موقعیت

دینی و سیاسی ایالت فارس در دوران ساسانی یکی از دلایل مقاومت دین زرتشتی بود، اما دلیل اصلی بقای دین زرتشت در فارس را باید در ویژگی‌های اخلاقی مردم آنجا جستجو کرد. مقدسی (قرن چهارم) در کتابخانه عضدالدوله در شیراز، کتابی دید که در آن نوشته شده بود، «مردم فارس در پیروی سلطان سربزه‌زیرترین و در برابر ستم شکیباترین مردمند، سنگین‌ترین خراج‌ها را می‌پردازند» (مقدسی، ۱۳۸۵، ص ۶۶۷). وی در جایی دیگر، از فشارهای مالیاتی در آن ایالت سخن می‌گوید (مقدسی، ۱۳۸۵، ص ۶۳۰). در واقع، زرتشتیان فارس با پرداخت مالیات‌های سنگین مخصوصاً جزیه، دین خود را حفظ کردند و هیچ‌گاه علیه حکومت دست به شورش نزدند. بنابراین، حکام مسلمان نه تنها مشکلی برای زرتشتی‌ها ایجاد نمی‌کردند، بلکه هرگاه از طرف مسلمانان مورد تعرض قرار می‌گرفتند، از آن‌ها حمایت می‌کردند. برای نمونه، در سال ۳۶۹ ق، عضدالدوله (حک: ۳۶۷-۳۷۲ ق) مسلمانانی را که به کوی زرتشتیان شیراز حمله کرده بودند، مجازات کرد (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج ۱۲، ص ۵۲۴۵).

سرانجام، در قرن چهارم، دین اسلام در فارس نیز فراگیر شد و گزارش اصطخری و مقدسی در مورد جغرافیای مذهبی فارس در این قرن نشان می‌دهد که اغلب مردم فارس پیرو مذاهب اهل سنت به‌ویژه چهار مذهب فقهی شافعی، حنفی، حنبلی و ظاهری بودند (اصطخری، ۱۳۷۳، ص ۱۲۷؛ مقدسی، ۱۳۸۵، ص ۶۵۳). با گذر زمان، مذهب شافعی بر سایر مذاهب غلبه کرد. در دوره مغول، اغلب مردم شیراز شافعی بودند و تعداد حنفیان آن شهر اندک بود (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲). در مناطق پیرامونی شیراز، بیشاپور و کهگیلویه نیز شافعیان اکثریت داشتند (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۸، صص ۱۷۶، ۱۸۴، ۱۸۵).

با وجود غلبه اهل سنت در فارس، تشیع در آنجا نیز پیروانی داشت. در قرن چهارم، اغلب مردم شهر خرّه شیعه بودند (اصطخری، ۱۳۷۳، ص ۱۲۷). در ارجان و سواحل خلیج فارس نیز تعداد شیعیان قابل توجه بود (مقدسی، ۱۳۸۵، ص ۶۵۳). در دوره مغول نیز گروه‌هایی از شیعیان در شیراز زندگی می‌کردند (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲).

مسئلاً اقدامات آل بویه نقش مهمی در گسترش تشیع در فارس داشت، اما در مجموع، فارس از پایگاه‌های اهل سنت به شمار می‌رفت و شیراز در کنار اصفهان و قزوین، یکی از شهرهایی بود که در مقابل فرمان اولجایتو (حک: ۷۰۶-۷۱۶ ق) مقاومت کرد و اهل سنت آنجا مانع تغییر خطبه به نام ائمه شیعه^(۴) و افزودن «حی علی خیرالعمل» به اذان شدند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۵۳). اما دولت صفویه در قیاس با آل بویه و اولجایتو، از اراده و قدرت بیشتری برای گسترش تشیع برخوردار بود.

– رسمی شدن تشیع در فارس

شاه اسماعیل اول (حک: ۹۰۷-۹۳۰ ق) در سال ۹۰۹ ق، فارس را فتح کرد و در آن ایالت نیز مانند سایر نقاط ایران، برای گسترش تشیع، اقداماتی را برنامه‌ریزی کرد. یکی از اقدامات مهم او سخت‌گیری بر علمای اهل سنت بود؛ اقدامی که به خروج تعداد زیادی از آن‌ها از ایران و تغییر کیش برخی دیگر منجر شد. وقتی شاه اسماعیل علمای شیراز را احضار کرد، تعدادی از آن‌ها از پذیرش تشیع خودداری کردند، اما برخی به خواست شاه تن دادند و شیعه شدند. یکی از آن‌ها شمس‌الدین خفّری (متوفی، ۹۳۵ ق) از روحانیون بزرگ شیراز بود که با پذیرش تشیع، در ردیف روحانیون طراز اول شیعه قرار گرفت (جزایری، ۱۹۸۴، ج ۲، صص ۳۵-۳۶). برخی از علمای سنی از جمله مصلح‌الدین لاری (متوفی، ۹۷۹ ق) به هند مهاجرت کردند (لاری، ۱۳۹۳، پیشگفتار مصحح، صص ۳۲-۳۴) در این میان، خطبای کازرون که نسبت به کیش خود تعصب بیشتری داشتند، از طرف شاه اسماعیل تحت فشار قرار گرفتند. مؤلف جهانگشای خاقان پایگاه اجتماعی و اقتصادی خطبای کازرون و خطر بروز فتنه را دلیل این امر می‌داند (جهانگشای خاقان، ۱۹۸۶، ص ۱۸۸).

ترغیب خاندان‌های بزرگ اهل سنت برای پذیرش تشیع نیز بخشی از برنامه‌های شاه اسماعیل برای گسترش تشیع بود، زیرا خاندان‌های بزرگ نقش مهمی در شهرهای بزرگ داشتند و در صورتی که مذهب تشیع را می‌پذیرفتند، بخش بزرگی از مردم به تبعیت از آنها، به تشیع روی می‌آوردند. خواجه صاعدی از بزرگان خاندان آل صاعد که مهم‌ترین خاندان شیراز بودند، به دلیل عدم پذیرش این خواسته، به هندوستان مهاجرت کرد (خورشاه بن قباد الحسینی، ۱۳۷۹، صص ۲۲-۲۳).

در ارزیابی سهم شاه اسماعیل اول در گسترش تشیع در فارس باید گفت که اقدامات او بیشتر به برپایی تشیع ظاهری و سکوت و تقیّه اهل سنت منجر شد و تحکیم تشیع به اقدامات مؤثرتری نیاز داشت که در دوره شاه طهماسب (حک: ۹۳۰-۹۸۴ ق) انجام شد.

– تلاش برای تحکیم موقعیت تشیع در فارس

میرزا شرف جهان قزوینی (متوفی، ۹۶۸ ق) نقش شاه اسماعیل و شاه طهماسب را در ترویج تشیع، چنین به تصویر می‌کشد،

بس است منزلت او همین که مذهب حق

شد آشکار از آن و قرار یافت از این

(شرف جهان قزوینی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۰)

عبدی‌بیگ شیرازی بر نقش شاه طهماسب در تحکیم تشیع تأکید می‌کند، «رواج دین محمدی و رونق مذهب اثنی عشری در زمان آن اعلی حضرت به مرتبه‌ای رسید که زمان مستعد آن شد که صاحب‌الامر لوای ظهور برافرازد» (نویدی شیرازی، ۱۳۶۹، ص ۶۰).

شاه طهماسب برای ترویج و تحکیم موقعیت تشیع در ایران، اقدامات شاه اسماعیل را با جدیت بیشتر و در مواردی با تغییراتی معنادار پیگیری کرد. استمرار رویه دوره شاه اسماعیل، موجب مهاجرت گروهی از روحانیون اهل سنت از ایران شد. مصلح‌الدین لاری در این مورد می‌نویسد، «بسی بر افناء علمای اهل سنت مائل است... بنابراین اکثر ممالک از اهل فضل و علوم مخلو گشته و از اهل جهل مملو شده جز قلیلی از فضلا در تمام ممالک ایران نمانده» (لاری، ۱۳۹۳، ص ۹۰۰). اطلاعات درستی در مورد آن دسته از علمای فارس که ایران را ترک کردند، در منابع وجود ندارد. اما در میان عالمانی که به قلمرو دولت عثمانی رفتند، نام حبیب‌الله شیرازی شافعی (متوفی، ۱۰۱۴ ق) دیده می‌شود. وی شیراز را ترک کرد و ابتدا عازم مصر شد، اما بعد از مدتی، به بغداد رفت. آنجا را نیز به خاطر کثرت شیعیان ترک کرد و سرانجام در بصره اقامت گزید و چشم از جهان فروبست (المحبی، بی تا، ج ۱، صص ۵۰۰-۵۰۱). البته به درستی مشخص نیست که وی دقیقاً چه سالی از شیراز خارج شد، ولی با توجه به سال درگذشت او و سال‌هایی که در مصر و عراق زندگی کرد، به احتمال زیاد در اواخر دوره شاه طهماسب، شیراز را ترک کرد.

شاه طهماسب صفوی برخلاف دوره اسماعیل، سیاست خود را بر مبنای فعالیت‌های فرهنگی و ترویجی قرار داد. وی کوشید با برنامه‌های تبلیغی و فرهنگی، بزرگان خاندان‌های اهل سنت را به پذیرش تشیع تشویق کند، زیرا به خوبی می‌دانست که اگر خاندان‌های بزرگ به تشیع روی آورند، پیروانشان با رغبت بیشتری، تشیع را می‌پذیرند. بنابراین، خواجه صاعدی که به هند رفته بود، به شیراز برگشت و شیعه شد. شاه او را مورد توجه قرار داد و منصب کلانتری شیراز را که در خاندان صاعدی موروثی بود، به او واگذار کرد. در مقابل، خواجه، اشعاری در مدح امام علی^(ع) سرود (خورشاه بن قباد الحسینی، ۱۳۷۹، ص ۳۲۵).

چون تبلیغات نقش مهمی در آشنایی اهل سنت با تشیع داشت، شاه طهماسب تبرائیان و مداحان را که پرشورترین مبلغان تشیع بودند، به طور جدی مورد حمایت قرار داد و مقرری برای آن‌ها تعیین کرد (قمی، ۱۳۸۳، ج ۱، صص ۲۰۳، ۵۹۸). تبرائیان در فارس نیز مانند سایر نقاط ایران فعال بودند. گزارش نصرآبادی در مورد شاعری به نام درویش صمد شیرازی، این ادعا را اثبات می‌کند. درویش صمد که در دوره شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق) زندگی

تمام‌عیار دولت صفوی بر آن مناطق جلوگیری می‌کرد. میرعلاء‌المک پادشاه لار در سال ۹۱۴ق، از شاه اسماعیل اطاعت کرد (قمی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۹۴). ولی به نظر می‌رسد که او و جانشینانش به‌طور جدی در اندیشه حمایت از تشیع نبودند تا این‌که ابراهیم‌خان لاری (۹۴۸-۹۷۳ق) به قدرت رسید و با سیاست‌های دولت صفوی برای گسترش تشیع همراهی کرد. البته جدیت زیادی از خود نشان نمی‌داد، زیرا در مراسم مذهبی اهل سنت نیز شرکت می‌کرد (فتوحی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۰). وی در سال ۹۵۶ق، در نامه‌ای خطاب به امیر سید شریف شیرازی که منصب قضاوت و کلانتری شیراز را برعهده داشت، ضمن تأکید بر تشیع خود، از بی‌توجهی ارکان دولت صفویه نسبت به خود شکایت کرد (فتوحی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۵-۱۶۷). متن این نامه نشان می‌دهد که تشیع وی چندان قابل اعتماد نبود و از نگاه دولت صفوی، مانعی بر سر راه گسترش تشیع به‌شمار می‌رفت.

در مجموع، اقدامات شاه طهماسب به تحکیم موقعیت تشیع در فارس منجر شد، ولی وقایع دوران شاه اسماعیل دوم (حکومت، ۹۸۵ق) و شاه محمد خدابنده (حکومت، ۹۸۵-۹۹۶ق) ثابت کرد بخش بزرگی از مردم فارس هنوز تشیع را نپذیرفته بودند یا صرفاً تقیه کرده بودند.

— وقفه در روند گسترش تشیع در فارس

شاه اسماعیل دوم اقداماتی انجام داد که نه‌تنها وی را در مظان اتهام طرفداری از تسنن قرار داد، بلکه روند گسترش تشیع را مختل کرد. وی در اولین گام، برخلاف اسلافش، به این بهانه که غیرمسلمانان سکه‌ها را لمس می‌کنند، از ضرب اسامی ائمه شیعه^(ع) بر سکه‌ها جلوگیری کرد و چون علمای شیعه اعتراض کردند، صرفاً موافقت کرد بیت زیر بر سکه‌ها ضرب شود:

ز مشرق تا به مغرب گر امام است علی و آل او ما را تمام است
(افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص ۴۰).

منع سب و لعن مخالفان تشیع از دیگر اقدامات شاه اسماعیل دوم بود. به‌علاوه، اشعاری که عمدتاً در مدح ائمه شیعه^(ع) بودند، از دیوار مساجد پاک شدند و شاه به روحانیون شیعه که «در تشیع و تبرا غلو داشتند»، بی‌توجهی کرد (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۲۱۳-۲۱۵).

نکته شایان ذکر این است که علمای شیراز نقش مهمی در پیشبرد برنامه‌های شاه و ترغیب او ایفاء کردند. معروف‌ترین آن‌ها میرزا مخدوم شریفی بود. وی که واعظ فاضلی بود و در زمان شاه طهماسب، مورد بی‌مهری قرار گرفته بود، به حمایت از شاه اسماعیل دوم وارد عمل شد و شاه او را در منصب صدارت، با شاه عنایت‌الله اصفهانی شریک کرد

می‌کرد، از شیراز به اصفهان آمد تا حقوق و مواجبی را که جدش در زمان شاه طهماسب، به‌عنوان تبرائی دریافت می‌کرد، به نام خودش ثبت کند (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱، صص ۳۰۳-۳۰۴).

سادات نیز نقش مهمی در گسترش تشیع داشتند و جزء اولین گروه‌هایی بودند که تشیع را پذیرا شدند. البته برخی از سادات پیش از تشکیل دولت صفوی، شیعه بودند، ولی برخی از آن‌ها مذهب تسنن داشتند. چون شاهان صفوی خود را سید می‌دانستند و به سادات توجه می‌کردند، سادات که قلباً به ائمه شیعه^(ع) تعلق خاطر داشتند، زودتر از دیگران، به حمایت از دولت صفویه برخاستند و مذهب تشیع را پذیرفتند. شاه تقی‌الدین محمد از سادات نسابه، میر محمد شولستانی، امیر ابوالولی و میر ابومحمد از سادات انجو و شاه مظفرالدین علی مهم‌ترین سادات فارس در دوره شاه طهماسب بودند. اسکندربیگ ترکمان در مورد امیر ابوالولی می‌نویسد، «سید فاضل فقیه متعصب در تشیع بود». شاه مظفرالدین نیز منصب شیخ‌الاسلامی و وکیل حالیات را در شیراز برعهده داشت (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۴۸). مسلم است که این سادات به‌ویژه کسانی که نسبت به تشیع پایبندی بیشتری داشتند و صاحب‌منصب بودند، نقش مهمی در گسترش تشیع در فارس ایفا کردند.

بازسازی و گسترش امامزاده‌ها یکی دیگر از اقدامات شاه طهماسب بود و نقش مهمی در گسترش تشیع ایفا کرد. شاه سالانه هشتاد هزار تومان برای اماکن مقدس شیعه از جمله امامزاده‌ها هزینه می‌کرد (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص ۱۵). وی در سال ۹۴۹ق، برای مقابر امامزاده‌های قم، ری، ساوجبلاغ و سایر مناطق مرکزی ایران بناهایی ساخت (نویدی شیرازی، ۱۳۶۹، ص ۹۲). مسلماً امامزاده‌های فارس نیز از این توجهات برخوردار شدند و شواهدی برای تأیید این ادعا وجود دارد. از جمله این‌که امامزاده حمزه در روستای بزم از توابع بوانات در سال ۹۵۳ق ساخته شد؛ تاریخی که بر در چوبی این بنا نیز حک شده است (مهجور و عیدی‌پور، ۱۳۹۶، صص ۱۷۴-۱۷۵). به‌علاوه، کتیبه‌ای به تاریخ ۹۷۲ق کشف شد که حاوی اشعاری در مورد میرعلی بن سید حسین از امامزادگان مدفون در شهر لار است. در حاشیه این کتیبه آمده است، «اگر این آقا در لار نبود از گمبرون تا اصفهان یک نفر شیعه نبود». (فتوحی، ۱۳۸۹، ص ۱۰). این کتیبه نه‌تنها اثبات می‌کند که این امامزاده در دوره شاه طهماسب بازسازی شد، بلکه از نقش تأثیرگذار امامزاده‌ها در گسترش تشیع در فارس حکایت دارد.

در این مقطع، حاکمیت پادشاهان لار و هرمز و تسلط پرتغالی‌ها بر سواحل خلیج فارس مانعی جدی بر سر راه گسترش تشیع به‌ویژه در جنوب ایالت فارس به وجود آورده بود، زیرا از سیطره

(۹۹۶-۱۰۳۸ ق) به قدرت رسید و اقدامات شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب را پیگیری کرد.

– گسترش تشیع در فارس در دوره شاه عباس اول

شاه عباس اول برای گسترش تشیع، بیشتر از تبلیغات و مشوق‌های اقتصادی بهره گرفت. برای نمونه، شعر به یکی از ابزارهای تأثیرگذار در تبلیغ تشیع تبدیل شده بود، شاه عباس از شاعرانی که در حمایت از تشیع، شعر می‌سرودند، حمایت کرد. یکی از آنان ملا شرمی بود که به خاطر سرودن یک رباعی در حمایت از تشیع، مورد توجه شاه عباس قرار گرفت و شاه برای او مقرری تعیین کرد (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۷۱). بابا سلطان از شعرای دربار شاه نیز اشعاری در حمایت از تشیع سرود و مورد توجه شاه عباس قرار گرفت (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱، صص ۴۰۲-۴۰۳).

شاه‌عباس هرساله در ماه رمضان، شیعیان را از پرداخت تمام مالیات‌های دولتی معاف می‌کرد (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۹۵). در فرمانی به تاریخ ۱۰۲۶ ق، شیعیان اسدآباد همدان از این معافیت برخوردار شدند (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۰، صص ۱۲۹-۱۳۰). به‌علاوه، هرساله هدایا و صدقاتی بین فقرا و شیعه توزیع می‌شد. ملا جلال منجم ذیل وقایع سال ۱۰۲۰ ق، به این موضوع اشاره می‌کند (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص ۴۲۹).

در منابع دوره صفوی، هیچ گزارشی در مورد اجرای این سیاست‌ها در فارس وجود ندارد، اما احتمالاً، فارس که هنوز یکی از مراکز اهل سنت بود، از اثرات این سیاست‌ها به دور نبود. گزارش منحصر به فردی از هانس فان تیوفل^۱ به اثبات این مدعا کمک می‌کند. این جهانگرد اتریشی که در سال ۹۹۷ ق، وارد شیراز شد، می‌نویسد: «در زمان اقامت در شیراز، فرمانی از شاه به شهر آوردند و همه را مکلف کردند طبق رسوم باستانی ایرانیان، ریش خود را بتراشند» (Floor, 2020, p.12). تراشیدن ریش یکی از نشانه‌های تشیع قزلباشی و اقدامی نمادین و هویتی برای متمایز کردن شیعیان از اهل سنت بود. اجرای این فرمان در شیراز در دومین سال پادشاهی شاه عباس، به‌خوبی نشان می‌دهد که وی از همان آغاز حکومتش، برای گسترش تشیع با جدیت وارد عمل شد و ایالت فارس نیز در کانون اقداماتش بود.

مهم‌ترین اقدام شاه عباس در فارس که به ترویج تشیع کمک کرد، براندازی پادشاهان لار در سال ۱۰۱۰ ق و اخراج پرتغالی‌ها در سال ۱۰۳۱ ق بود که با سقوط ملوک هرمز همراه شد. این اقدامات موقعیت دولت صفوی را در جنوب فارس تحکیم و بستر لازم را برای اجرای سیاست‌های چندجانبه حکام صفوی در جهت ترویج

(ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۱۴۸-۱۴۹). مولانا میرزا جان شیرازی (متوفی، ۹۹۴ ق) از روحانیون بزرگ شیراز و ملقب به **علامه العلمایی** نیز به قزوین آمد و مورد توجه شاه قرار گرفت (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۱۴) و «چون علماء درگاه معلی گمان تسنن به او برده بودند او باستظهار شفقت اسماعیل میرزا از آن مظنه ابا نمود بلکه باظهار این معنی زبان گشوده...» (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۵۵). یکی دیگر از علمای شیراز که از سیاست‌های مذهبی شاه اسماعیل حمایت کرد، ابوحامد شیرازی بود که در کنار میرزا مخدوم و میرزاجان، با مولانا افضل‌الدین ترکه (متوفی، ۹۹۱ ق) که از علمای برجسته شیعی بود، مناظره و مشاجره می‌کرد (شوشتری، ۱۳۶۵، ج ۲، صص ۵۳-۵۴).

شاه از کار تبرائیان جلوگیری کرد و هرگاه میرزا مخدوم مجلس وعظ برپا می‌کرد، تعدادی از قورچیان در مجلس او حضور می‌یافتند تا مانع کار تبرائیان شوند (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۲۱۴-۲۱۵). اقدامات شاه با اعتراضات شیعیان مواجه شد و امرای قزلباش علناً هشدار دادند که او را از پادشاهی عزل می‌کنند. شاه به‌ناچار، میرزا مخدوم را زندانی کرد و از سیاست‌های جنجال‌برانگیز خود دست برداشت (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۱۷). اما اندکی بعد، شاه به طرز مشکوکی چشم از جهان فرو بست و به‌دنبال آن، میرزا مخدوم به بغداد گریخت و تحت حمایت عثمانی‌ها، در مکه اقامت گزید (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۲۲۰-۲۲۱). مولانا جان شیرازی نیز به ماوراءالنهر مهاجرت کرد (ترکمان منشی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۵۵).

وقایع دوران شاه محمد خدابنده (۹۸۵-۹۹۶ ق) نیز ثابت کرد بخشی از مردم فارس هنوز به تشیع نگرویده‌اند، زیرا شخصی به نام ملاهدایت الله آرنودی در کهگیلویه شورش کرد و به سرعت طرفداران زیادی به دست آورد. براساس نوشته‌های مؤلف *ریاض‌الفردوس* که تنها منبع ما در این مورد است، وقتی ملا ظهور کرد، مردم دهدشت (مرکز کهگیلویه) که «در آن وقت همگی سنی و شافعی مذهب بودند» از او استقبال کردند. با انتشار خبر خروج ملاهدایت‌الله، طوایف لرستان، بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد به سرعت دور او جمع شدند. البته ملا علناً دست به شورش نزد و فقط در خانقاهش در روستای آرنود کهگیلویه، مستقر شد و طوایف مختلف به دیدن او می‌رفتند، ولی حاکم کهگیلویه او را دستگیر کرد و به قتل رساند (حسینی، ۱۳۸۵، صص ۴۲۲-۴۲۳).

در مجموع، با مرگ شاه طهماسب، از روند گسترش تشیع در فارس و بخشی از ایران رو به کاستی نهاد تا این که شاه عباس اول

تشیع فراهم کرد. با این حال، تا پایان دوره شاه عباس اول، در جنوب فارس به‌ویژه در روستاهای آنجا، اهل سنت پرتعداد بودند.

— تشیع در جنوب فارس در دوره شاه صفی تا سقوط اصفهان

شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق) در فرمانی به تاریخ ۱۰۳۹ ق شیعیان سمنان را در ماه رمضان از پرداخت انواع مالیات‌ها معاف کرد، اما طبق همان فرمان که به‌صورت سنگ‌نبشته در ایوان مسجد جامع سمنان دیده می‌شود، اهالی سرخه‌حصار سمنان که هنوز سنی بودند، از این معافیت برخوردار نشدند (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۰، صص ۱۴۱-۱۴۳). این فرمان نشان می‌دهد که حتی در برخی از مناطق مرکزی ایران، اهل سنت، کیش خود را حفظ کرده بودند. بنابراین، جانشینان شاه عباس اول نیز راه او را برای گسترش تشیع ادامه دادند.

در آن مقطع، اهل سنت فقط در برخی از مناطق جنوبی ایالت فارس به‌ویژه در روستاها، مذهب خود را حفظ کرده بودند. نویسنده ریاض الفردوس (تألیف، ۱۰۸۲ق) در مورد کازرون می‌نویسد: «مردمش اکثر سنی و شافعی مذهب‌اند» (حسینی، ۱۳۸۵، ص ۴۴). بدون شک منظور او روستاهای کازرون است که هنوز برخی از آن‌ها سنی بودند. آیت‌الله علی‌نقی کمرهای (متوفی، ۱۰۶۰ق) قاضی شیراز نیز ناخرسندی خود را از برگزاری مراسم مذهبی اهل سنت در جهرم، خنج و کوه‌مره ابراز کرد و دولت صفوی را مقصر دانست (جعفریان، ۱۳۷۶، ص ۱۳۲). هرچند آیت‌الله کمرهای به آزادی اهل سنت در مناطق روستایی جنوب فارس معترض بود، اما این به معنی توقف روند تبلیغ و ترویج تشیع در جنوب فارس نبود، زیرا حکام صفوی به ترویج تشیع ادامه دادند. برای نمونه، محمدعلی بیگ ذوالقدر حاکم لار بین سال‌های ۱۰۶۰ق تا ۱۰۷ق، بارگاه امامزاده میرعلی بن الحسین را بازسازی کرد و توسعه داد (حیدری، ۱۳۸۷، ص ۳۴۹). محمدهادی کرامتی (۱۲۷۴-۱۳۵۵ق) براساس منابع، اطلاعات ارزشمندی در مورد اقدامات دولت صفوی برای گسترش تشیع در روستای اوز و سایر روستاهای لارستان در دست است (کرامتی، ۱۳۷۰، ص ۶۸). در جایی دیگر، از اعزام یک روحانی شیعه به روستای اوز برای تبلیغ تشیع سخن می‌گوید و تصریح می‌کند که از روی تقیه از او پیروی می‌کردند (کرامتی، ۱۳۷۰، ص ۶۹).

کرامتی از تلاش‌های یکی از روحانیون سنی به نام شیخ احمد مدنی (فوت، ۱۱۴۷ق) برای مقابله با مبلغان تشیع سخن می‌گوید و از ناکامی آن‌ها اظهار شادمانی می‌کند، «از انفس شریفه او دست اهل آنها از اوز کوتاه و نتوانستند که شعار شیعه را رواج دهند» (کرامتی، ۱۳۷۰، ص ۷۰). نکته شایان ذکر این است که سید علاءالدین لاری (۱۳۱۲-۱۴۰۳ق)، براساس سخنان معمرین روستای اوز می‌نویسد که اهالی

آنجا در آخرین سال حکومت شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) شیعه شده بودند، اما بعد از سقوط اصفهان، دوباره به مذهب شافعی روی آوردند (لاری، ۱۳۷۱، ص ۱۵۱). واقعیت این است که در اواخر دوره صفوی، تشیع در جنوب فارس نیز فراگیر شده بود، اما با سقوط صفویه، این روند با کندی روبرو شد. بنابراین، بخشی از کسانی که به ظاهر شیعه شده بودند، تقیه را به کنار نهادند و بار دیگر به تسنن روی آوردند و حتی در مواردی علیه دولت صفویه وارد عمل شدند (حسینی فسائی، ۱۳۷۸، ج ۱، صص ۵۰۲، ۵۱۵).

— نتیجه

هرچند تغییر کیش ایرانی‌ها در دوره صفوی یکی از مهم‌ترین وقایع تاریخ ایران به شمار می‌رود، اما منابع در این مورد به ندرت سخن می‌گویند؛ چنانکه که گویی مردم ایران به‌یک‌باره تشیع را پذیرفتند. مهم‌ترین دلیل این نقصان را باید در فرایند تغییر کیش اهل سنت جستجو کرد، زیرا گروه به تشیع با تقیه همراه بود و هرچند عموماً تصور می‌شود که تقیه مختص شیعیان بوده است، اما اغلب اهل سنت نیز از تقیه به‌عنوان یک کنش انسانی بهره می‌گرفتند. بنابراین، مدتی طول می‌کشید تا از تسنن فاصله بگیرند و به‌طور کامل تشیع را بپذیرا شوند. این تغییر تدریجی که گاهی چند نسل به طول می‌انجامد، باعث شده است فرایند تغییر کیش اهل سنت چندان محسوس و مشهود نباشد. گسترش تشیع در فارس نیز به میزان زیادی، با تقیه همراه بود و بخشی از مردم آنجا صرفاً وانمود می‌کردند به تشیع گرایش پیدا کرده‌اند، اما همین تظاهر و عدم برگزاری مراسم دینی اهل سنت، به تدریج باعث می‌شد هویت خود را فراموش کنند و نسل‌های بعدی آن‌ها به‌راستی به تشیع روی آورند.

ساکنان شهرهای فارس بسیار زودتر از روستاییان آنجا به تشیع روی آوردند. به همین دلیل، با وجود آنکه مردم شهرهای لار و کازرون شیعه شده بودند، اما برخی از روستاهای آنجا مذهب تسنن را حفظ کردند. استقرار نهادهای سیاسی و تبلیغی دولت صفوی در شهرها و مشارکت بیشتر شهرنشینان در نظام اداری، عامل اصلی گرایش سریع‌تر آن‌ها به تشیع بود، در حالی روستاییان سهم بسیار کمتری در نظام دیوانسالاری داشتند و اداره روستاها معمولاً توسط اهالی روستاها انجام می‌شد و ارکان دولت ارتباط کمتری با آن‌ها داشتند؛ فاصله‌ای که به تعامل کمتری منجر می‌شد و بر روند گسترش تشیع تأثیرگذار بود.

در مورد اقدامات دولت صفویه برای گسترش تشیع در سواحل خلیج فارس، هیچ گزارشی در منابع وجود ندارد. البته مسلم است که تا زمان بیرون راندن پرتغالی‌ها از خلیج فارس، دولت صفوی قادر به

حیدری، سید اسحاق (۱۳۸۷). شجره طیبه امامزادگان استان فارس. نشر حبیب.

خورشاه بن قباد الحسینی (۱۳۷۶). تاریخ ایلچی نظام‌شاه. مصحح: محمدرضا نصیری و کوئچی هانهدا. انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۶۵). مجالس المؤمنین. مصحح: سید احمد عبدمنافی. کتابفروشی اسلامیة.

فتوحی، روح‌الله لاری شیرازی (۱۳۸۹). شرفنامه (مکاتبات دیوانی ایالت فارس و لارستان در دوره صفویه). مصحح: محمداقبر وثوقی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

فسائی، میرزا حسن (۱۳۷۸). فارسنامه ناصری. مصحح: منصور رستگار فسائی. چاپ دوم. انتشارات امیرکبیر.

قزوینی، میرزا شرف جهان (۱۳۸۳). کلیات دیوان شرف‌جهان قزوینی. مصحح: تقی افشاری. انتشارات حدیث امروز.

قمی، قاضی احمد (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ. مصحح: احسان اشراقی. چاپ دوم. دانشگاه تهران.

کرامتی، محمدهادی (۱۳۷۰). تاریخ دلگشای اوز. مصحح: محمد شریف کرامتی. چاپ دوم. انتشارات نوید شیراز.

لاری، سید علاءالدین (۱۳۷۱). تاریخ لارستان. مصحح: محمداقبر وثوقی. انتشارات راهگشا.

لاری، مصلح‌الدین (۱۳۹۳). مرآت‌الادوار و مرقعات‌الاجبار. مصحح: سید جلیل ساغروانیان. میراث مکتوب.

المحبی، محمدامین (بی‌تا). خلاصه‌الأثر فی أعیان القرن الحادی عشر. دارالصادر.

مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۸). نزهة القلوب. مصحح: محمد دبیر سیاقی. چاپ سوم. انتشارات حدیث امروز.

مقدسی، ابوعبدالله محمدبن احمد (۱۳۸۵). احسن‌التقاسیم فی معرفة‌الاقالیم. مترجم: علینقی منزوی. چاپ دوم. انتشارات کوشم.

منجم یزدی، ملا جلال (۱۳۶۶). تاریخ عباسی. مصحح: سیف‌الله وحیدنیا. انتشارات وحید.

مهجور، فیروز و زهرا عیدی‌پور (۱۳۹۵). بررسی مستند پیشینه تشیع در استان فارس بر اساس کتیبه‌های آثار چوبی دوران اسلامی. شیعه‌شناسی، شماره ۵۷، صص ۱۸۸-۱۵۹.

میر محمدصادقی، سعید (۱۴۰۰). تاریخ صفویه به روایت سنگ‌نبشته‌ها. انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار و انتشارات سخن.

نصرآبادی، محمد طاهر (۱۳۷۸). تذکره نصرآبادی. مصحح: محسن ناجی نصرآبادی. اساطیر.

نویدی شیرازی، عبدی‌بیگ (۱۳۶۹). تکملة‌الاجبار. مصحح: عبدالحسین نوایی. نشر نی.

Floor, Willem (2020). German Sources on Safavid Persia. Mage Publishers

اعمال نفوذ در مناطق تابع ملوک هرمز نبود، ولی حتی بعد از استقرار حکام صفوی در سواحل و جزایر خلیج فارس، به دلیل شرایط آب و هوایی و دوری آن مناطق از مرکز قدرت، مسلماً تعداد قزلباشان و مبلغانی که در آن مناطق مستقر می‌شدند تا به تبلیغ و ترویج تشیع بپردازند، چندان زیاد نبود. به‌علاوه، قرار گرفتن این مناطق در مرز و در همسایگی اعراب اهل سنت آن سوی خلیج فارس باعث می‌شد حکام صفوی در ترویج تشیع، اقدامات چندانی از خود نشان ندهند. با این حال، در صورت تداوم حکومت صفوی، به احتمال زیاد، در آن مناطق نیز تشیع فراگیر می‌شد. بررسی‌ها نشان داد گسترش تشیع در فارس به صورت یکباره و فراگیر صورت نگرفت. گرچه در دوره اسماعیل اول، اقدامات الزامی بر برنامه‌های ترویجی غلبه داشت ولی در دوره دیگر سلاطین صفویه، اقدامات فرهنگی و ترویجی، ایجاد مشوق‌های اقتصادی و انگیزه‌های اجتماعی، نقش مهمی در گسترش تشیع در این ایالت در دوره صفویه داشت.

منابع

ابن‌اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۳). الكامل فی التاریخ. ترجمه حمیدرضا آژیر. انتشارات اساطیر.

ابن بطوطه (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه. مترجم: محمدعلی موحد. نشر آگه. اصطخری، ابواسحق (۱۳۷۳). ممالک و مسالک. ترجمه محمد بن اسعد تستری. مصحح: ایرج افشار. انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). نقاوه‌الآثار. مصحح: احسان اشراقی. چاپ دوم. انتشارات علمی و فرهنگی.

ترکمان منشی، اسکندربیگ (۱۳۸۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی. چاپ چهارم. انتشارات امیرکبیر.

جزایری، سید نعمت‌الله (۱۹۸۴ م). الأنوار النعمانیة. منشورات مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

جعفریان، رسول (۱۳۷۶). اندیشه‌های یک عالم شیعی در دولت صفوی (آیت‌الله علی‌نقی کمره‌ای). حکومت اسلامی، سال ۲، شماره ۳، صص ۱۴۰-۱۰۸.

جهانگشای خاقان (۱۹۸۶ م). مصحح: الله‌داتا مضطر. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

جیهانی، ابوالقاسم (۱۳۶۸). اشکال‌العالم. مترجم: علی بن عبدالسلام کاتب. تصحیح فیروز منصوری. شرکت به نشر و انتشارات آستان قدس رضوی.

حسینی، محمد میرک (۱۳۸۵). ریاض‌الفردوس خانی. مترجم: ایرج افشار و فرشته صرافان. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

حیدری، سلیمان (۱۳۹۵). بررسی چگونگی ورود و گسترش تشیع در فارس از آغاز تا پایان حکومت آل اینجو. پارسه، سال ۱۶، شماره ۲۷، صص ۷۵-۹۶.

References

- Afushtah-i Natanzi, Mahmud b. Hidayat- Allah. (1373 SH/ 1994 AD). *Neqavat al – Athar fi zekr al-Akhbar*. Ihsan Ishraqi, (Ed.). (2 nd ed). Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Al-Muhebi, Muhammad Amin. (n.d.). *Khulasat al-Athar Fi Ayan al-Qarn al-Hadi Ashar*. Dar al- Sadir. Beirut. [In Arabic].
- Fasayi, Mirza Hassan. (1378 SH/ 1999 AD). *Fars Nama*, (Ed.). Mansur Rastigar Fasayi. (2 nd) Amir Kabir. [In Persian].
- Floor, Willem. (2020). *German Sources on Safavid Persia*. Mage Publishers.
- Fotouhi, Rouh Allah Lari Shirazi. (1389 SH/ 2010 AD). *Sharafnameh (Mokatebat-i Divani-yi Iyalat Fars va Laristan dar Daura-yi Safaviy-i)*. Muhammad Baqir Vosoqi., (Ed.). Kitabkhana Mouzeh va Markaz-i Asnad-i Majlis-i Shaura-yi Islami. [In Persian].
- Haydari, Sayyid Ishaq. (1387 SH/2008 AD). *Shajareh Tayibeh Imamzadigan Ostan Fars*. Nashre Habib. [In Persian].
- Haydari, Suliman. (1395 SH/ 2016 AD). A study of how Shiism entered and spread in Fars from the beginning to the end of the Al Injou rule [*Parse*], 16(27), 75-96. [In Persian].
- Husaini, Muhammad Mirak. (1385 SH/ 2006 AD). *Riaz al- Ferdos Khani. Iraj Afshar*, (Ed.). Bunyad-i Mauqofat-i Dr. Mahmud Afshar Yazdi. [In Persian].
- Ibn al- Athir. (1383 SH/ 2004 AD). *Al-Kāmil fī al-Tarikh*. Translated by: Hamid Riza Ajir. Asatir. [In Persian].
- Ibn Battuta. (1376 SH/ 1997 AD), *Safarnamehy-i Ibn Battuta*. Translated by: Muhammad Ali Muvahid. Agah. [In Persian].
- Istakhri, Abu Ishaq. (1373 SH/ 1994 AD). *Masalik al-Mamalik*. Translated by: Muhammad ibn Asad Tustari. Iraj Afshar (Ed.). Bunyad-i Mauqofat-i Dr. Mahmud Afshar Yazdi. [In Persian].
- Jafarian, Rasul. (1376 SH/ 1997 AD). The Thoughts of a Shii Scholar in the Safavid State (Ayat Allah Ali Naqi Kumarei). [*Hikomat Islami*]. 2(3), 108- 140. [In Persian].
- Jahangosha-yi Khaghan. (1986 AD). Allah Deta Muzatar, (Ed.). Markaz-i Tahqiqat Farsi Iran va Pakistan. [In Persian].
- Jazairi, Sayyid Nimat Allah. (1984 AD). Al-anvar al-Nuhmaniye. Manshorat Muasisa Al- alami l-Matboot. [In Arabic].
- Jihani, Abu al- Qasim. (1368 SH/ 1989 AD). *Ashkal al- Alam*. Translated by: Ali ibn Abd al- Salam Katib. Firouz Mansouri, (Ed.). Shirkat Beh Nashr va Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Keramati, Muhammad Hadi. (1370 SH/ 1991 AD). *Tarikh Delgoshay-i Evez*. Muhammad Sharif Keramati, (Ed.). (2 nd.). Navid Shiraz. [In Persian].
- Khurshah b.Qubad al- **al-Ḥusaynī**. (1376 SH/ 1997 AD). Tarikh-i Ilchi-yi Nizam Shah. Muḥammad Riḍā Naṣīrī & Kōichi Haneda, Eds Anjuman-i Asar va Mafakhir Farhangi. [In Persian].
- Lari, Musleh al-Din. (1393 SH/ 2014 AD). *Mirat al-Advar va Mirqat al- Akhbar*. Sayyid Jalil Saghrovanian. (Ed.). Mirath Maktoob. [In Persian].
- Lari, Sayyid Allah al-Din. (1371 SH/ 1994 AD). *Tarikh Laristan*. Muhammad Baqir Vosoqi(Ed.). Rahgosha. [In Persian].
- Mahjori, Firouz va Zahra Aydi Pour. (1395 SH/ 2016 AD). Documentary study of the history of Shiism in Fars Province based on inscriptions on wooden artifacts from the Islamic era. [*Shia Shinasi*], 15(57) 159- 188. [In Persian].
- Mir Muhammad Sadiqi, Said. (1400 SH/ 2021 AD). *Tarikh Safaviy-i be Rivayat Sang Nebeshtiha*. Bunyad-i Mauqofat-i Dr. Mahmud Afshar Yazdi va Sukhan. [In Persian].
- Munajjim-i Yazdi, Mulla Jalal al-Din. (1366 SH / 1987 AD). *Tarikh-i Abbasi*. Seyf Allah Vahidniya, (Ed.). Vahid. [In Persian].
- Muqaddasi, Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad. (1385 SH/ 2006 AD). *Ahsan al-taqsim*. Translated by: Alinaqi Maunzavi. Komesh. [In Persian].
- Mustaufi Qazvini, Hamd Allah. (1388 SH/ 2009 AD). *Nuzhat-al-Quliub*. Sayyid Muhammad Dabir-Siyaqi, (Ed.). Hadith Imroz. [In Persian].
- Nasrabadi, Muhammad Tahir. (1378 SH /1999 AD). *Tazkira-yi Nasrabadi*. Mohsin Naji, (Ed.). Asatir. [In Persian].
- Navidi Shirazi, Zain al-Abidin Ali. (1369 SH/ 1990 AD). *Takmilat-i al-Akhbar*. Abd al- Husain Navai, (Ed.). Ney. [In Persian].
- Qazvini, Mirza Sharaf. (1383 SH/ 2004 AD). *Kulliyat Divan Sharafjahan Qazvini*. Taqi Afshari, (Ed.). Hadith Imrouz. [In Persian].
- Qummi, Qazi Ahmad. (1383 SH/ 2004 AD). *Khulasat al- Tavarikh*. Ihsan Ishraghi, (Ed.). (2nd) Danishgah-i Tehran. [In Persian].
- Shushtari, Qazi Nur-Allah. (1365 SH/ 2008 AD). *Majalis al-mu'mim*. Sayyid Ahmad Abd Manafi, (Ed.). Kitabfroushiy-i Islamiye. [In Persian].
- Turkaman Munshi, Iskandar Beg. (1387 SH/ 2008 AD). *Tarikh-i Alam-ara-yi Abbasi*. (4 nd). Amir Kabir. [In Persian].
- Von Teufel, Hans. (1404 SH/ 2025 AD). «Safarnamehy-i Von Teufel». In Von Teufel & others. *Safarnamehay-i Almaniha dar Iran*. Translated by: Sasan Tahmasbi.(pp.23-57). Amir Kabir. [In Persian].